

Sakir ALBALIYEV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın aparıcı elmi işçisi

"Azərbaycan xalqı şair xalqdır" kələmi xalqımızın təbiətinin - xarakterinin ifadəsi olaraq artıq bir zərbi-məsələ çevrilib "şair xalq" şeklinde populyarlıq qazanıb. Nəyə görə şair sözü bir epitet kimi xalqımızın simvolizəsinə çevrilə bildi? Ona görəmə ki, hər yetirən əlinə qəlem götürüb şairlik iddiası ilə cızma-qara etməklə məşğuldur? Bəlkə də xalqımızın əksər kütłəsi bu cavabı deyər. Mən də bu cavabı radikal şəkildə inkar etmirəm. Yəni bu cavabda da az-çox həqiqət var, amma bu, əslində üzərə olan cavabdır. Orası da var ki, əgər bu cavabı birmənəli qəbul etsək, onda bir sira məsələlər üstürtülü qalar və belə olan təqdirde "şair xalq" məsəlinin çox da önməli məzmun kəsb etmədiyilə razılışaraq. Fəqət "şair xalq" ifadəsinin daşıdığı həqiqətin dərinliyinə enə bilsək, onda içdəaltı qatda dayanan hikməti taparıq. Və bir qədər də bu həqiqətin dərininə baş vursaq, o halda daha böyük həqiqəti - "şair xalq" ifadəsinin əsl mahiyətini üzərə çıxarmış olarıq. Bəs nedir bu sirlər?

Əvvələ, ilk növbədə xalqımızın bəşəriyyətə bəxş elədiyi ədəbi dühələri - poetik fikrin zirvəsini fəth etmiş Füzulinin, dünya poeziyasının gününi (Allah) N.Gəncəvinin, Nəsimini... yetirən xalqın onların simasında "şair xalq" adlanması böyük həqiqətdən xəbər verir. İkinci, bu gün ədəbi sözə dövlət senzurasının olmadığı milli müstəqillik dövrümüzzdə biz folklorşunasların, ədəbiyyatşunasların gözü (sözü) ədəbi senzura rələnə oynamalıdır. Qələmi ucuz tutub, sözlə oyun oynamaq iddiasına düşüb özlərini bu xalqa - şair xalqa dırnaqarası şair kimi siriyanları öz yerlərində oturtmalyıq, əks təqdirde xalqımıza şamil olunan "şair xalq" ifadəsinin bayaq yuxarida göstərdiyim üzərə olan cavabı boy qaldıracaq və burdakı "şair" epitetinin həqiqi məzmun qatı bayağı pərdəyə bürünəcəkdir. Onda "şair" epiteti üst qatdakı bayğı məzmun planında aşağılayıcı məna kəsb edəcəkdir. Halbuki xalqımızın tarixən dahi şairlər yetirdiyi böyük bir həqiqətdir və Füzuli kimi söz nəhəngini təmsil edən xalqın övladlarının sözü ucuzaşdırımaq haqqı yoxdur. Deməli, "şair xalq" ifadəsindəki "şair" epiteti dahi söz xırıdarlarımızın timsalında özünü doğruldur. Hələ bundan da bir az dərinə gedə bilsək, onda daha alt layda dayanan əsl həqiqətlə rastlaşarıq ki, bu məsələnin üstüne bir qədər sonra gələcəyəm. Əbas deyildir ki, ərəb folklorundan gelən "Leyli-Məcnun" efsanəsi yazılı ədəbiyyatda poetik zirvəsinə məhz Azərbaycan şairlərinin əsərlərində gəlib çatmışdır. N.Gəncəvi, M.Füzuli yaradıcılığının nümunəsində bu öz tesdiqini tapır. Əlbəttə ki, bu məsələdə xalq amili ilə sənətkar (şair) fərdiyyətinin bir-birilə əbədi qarşılıqlı təsiri danılmazdır. Əgər bu sənətkarlar xalqı təmsil etməklə "şair xalq" deyiminin formallaşmasında mühməd rol oynamışlarla, eyni zamanda şairin də yetişib formallaşmasında xalq faktoru həllədici rol oynamışdır. Çünkü şair (sənətkar) öz xalqının malik olduğu milli-psixoloji mənəvi dəyərlərdən qidalanır. Burada dil amili də əsaslı rol oynayır. Diqqətdən qaçırmamış olmaz ki, dil öz ifadə (gerçeklik) imkanlarını mənəsub olduğu xalqın zəngin təfəkkürü hesabına-bəlli təxəyyülün genişliyi nisbətində genişləndirə bilir və mövcud olan öz həmin xalqın sözə verdiyi dəyər ölçüsündə öz sahə intervallarını genişləndirir saxələndirir. Əgər belə olmasayı, Məhəmməd Füzulinin yaratdığı söz kəhkəşanındaki hər bir fikir haçalanıb müxtəlif parametrlərdən dörlüdürlü məna çalarları qazana bilməzdi. Dil təfəkkür hadisəsidir və o dildə danişan xalq

Metaforik düşüncə

xalq ruhunun təyinədici faktoru kimi

da öz obrazlı dünyadərkinin, bədii təxəyyülinin və idrak ölçülərinin miqyasında söz (dil) vasitəsilə fikrin zəngin qatlarını açıb göstərir: "Pənbəyi-dağü-cünün içərə nihandır bədənim, Diri oldugca libasım budur, ölsəm kəfənim," - deyən M.Füzuli nə dərəcədə yaradıcı təxəyyüllə əsaslanmışdır, o dərəcədə də burada xalq təfəkkürünə - xalqın malik olduğu milli-mental dəyərlərə səykənmişdir. Buradakı "Dəlilik dağının pambığı" izafət birləşməsinin daşıdığı əsrərənəgiz məna yükü hər halda şairin mənsub olduğu xalqın dünyagörüşünü (xalqımızın türkəçərə üsulla sahib olduğu mənəvi mirası) əks etdirir. Bundan başqa, "cünün" ifadəsi mənşecə ərab sözü olsa da, şeirdə artıq təfəkkür baxımından türk baxışının göstəricisi olaraq işlədirilir. "Cünün" dəli deməkdir. Bəs "dəli" atributu burada noyı işarələyir? Yadımızı salsaq, Anasının Leyliyə nəsihətində də deyilir ki, "namusuna layiq işmidir bu? Eylər sənə tənə eybucular" və s. cümlələr vasitəsilə "aşıqlı işi qızı nə layiq?" deyə öyüd-nəsihət edilir və aşıqliyin el içinde bir "rüşvəliq" olduğu göstərilir. Məhz "cünün" sözü ilə eyni kökdən olan "məcnun" ifadəsi də bu gün istər yazılı, istərsə də şifahi nitqimizdə metaforik bir ad göstəricisi kimi işlənilir. Söz ərəbin olsa da, təfəkkür hadisəsi olaraq milli düşüncə faktı kimi məcnunluq (dəlilik) artıq nəinki ədəbiyyatımıza, hətta birbaşa məişət dünyamıza, gündəlik yaşayış terzimizə - düşüncəmizə daxil olmuşdur. Beləcə, xalqımızın obrazlı düşüncəsində özüməməxsus yeri olan Dəli semantemi ilə paralel sıradı məcnun sözü də sinonim corğodə dayanıb qəlibəşmişdir. Bəs səbəblər nədən doğur suallının cavabı yuxarıda dediyim xəlqi dünyagörüşdən qaynaqlarıdır. Ümumiyyətə, hər hansı bir şeyin həddən artıq aşırı (çox) olması normadan çıxluq-başqa sözə, dəlilik kimi qəbul olunur. Sevgi də (esq də) həddini aşanda el arasında "dəlilik" ("məcnunluq") kimi mənalandırılmış və "dəlilik dağının pambığı" ("pənbəyi-dağı-cünün") o xəstəyə basılmaqla türkəçərə vasitəsi kimi müalicə edilməsi (esq xəstəliyinin qarşısının alınması) düşünləməşdir. "Koroğlu"da ayrı-ayrı obrazlara verilən Dəli adı (Koroğlunun aşığı isə ərab mənşəli Cünun adı ilə təqdim olunur) esq aləmində "məcnun" ifadəsilə adlandırmışdır. "İş sənə agahdi, qadir ilahi, Esq əlindən itirmişən irahi. Ələsgərəm, budu sözün kütahı, Yar gedəndən dır-imanın gedibdi". Yaxud: "Ay nazonin, dərдин manim dərdim Arthurib yetirib a yüzə yüzə". Göründüyü kimi, Aşiq Ələsgər "esq əlindən itirmişən irahi-yolu" deyib, eşqin adamı "düz yoldan azdırığına" işaret edir, dərd əhli olmasına səbəb olduğunu göstərir. Aşiq Abbas Tufarqanlı isə: "Nə gülürsən mənim kimi gülünca, Sən mənə gülünca dərda gül, Pəri," - deyərək sevən aşiqin el içində rüsvay olub, gülünç gənə düzüdüyüne eyham vurur, mənə gülünç, dərde-yəni esq əzabından doğan dərde "gül" söyleyir. Bununla da pərdə arxasında aşiq demək istəyir ki, "dərdə gül" - dərdə əlac et, eşqimə hə cavabı verib bu eşq dərdini-azarını üstümdən götür ki, bu gülünç veziyətdən qurtarım.

Fikir versək, ayrı-ayrı aşıqlardan gətirilən nümunələrdə esq dəşmək rahin-yolun-ırızın itirilməsi, "din-imanın əldən getməsi" kimi, "dərdə-müsibətə", xəstəliyə dəşmək kimi səciyyələndirilir ki, bu kimi hallar da mahiyyət etibarilə insanın normal vəziyyətinin pozulması halı kimi (ümumiləşdirmə aparıb, bu anormallığı rəmzi şəkildə "dəlilik hali" kimi adlandırma bilerik) səciyyələndirilir. Deməli, el arasında eşqin vurğunluq həddi "dəlilik" kimi yozulur və o şəxs "məcnun" kimi tanınır-çağırlır. "Məcnun" sözü isə "mə" sözdürəndən şəkilcisi və dəli ("cünün") söz kökündən ibarət olub, hərfən dilimizə "dəli olan" kimi (başqa şəkildə ifadə etsək, sonradan, yaxud da özü-özündən dəli olan, dəli bir sevda yolunda dəliliyi öz xoş-könlü ilə öz üstündə qəbul edən kəs) tərcümə olunur. Yəni məcnun sözü hərfi anlaşı "cünün (dəli) olan" - "cünunluq (dəlilik) eləyən" anlamlarını özündə ehtiva edir ki, bu da insanın (sevənin) həddi-büləğ yaşına yetdiyindən sonra düzüdüyü esq sevdasından sonra təbiətində-xarakterində baş verən dəlilik-cünunluq halidir. Bir sözlə, deyilənlərə əsaslanaraq o fikri yürtürmək olar ki, ərab əfsanəsindən qaynaqlanan

"Leyli-Məcnun" u dünya ədəbiyyatında yüksəklərə qaldıran Azərbaycan şairlərinin qəleminin gücü bir tərəfdən onların şəxsi istedadlarına gedib bağlanırsa, digər tərəfdən də bu sənətkarları yetirən xalqın dilinə-təfəkkür hadisəsi kimi obrazlı, zəngin dil təfəkkürünə gedib bağlanır. Deməli, buradan bir daha o ümumi qənaət hasil olur ki, "şair xalq" ifadəsi bir tərəfdən xalqımızın tomsil olunduğu qüdrətlə şairlərin simasında öz təcəssümüni tapırsa, o biri tərəfdən də bu sənətkarları yetirən xalqın özünün daxili aləminin - mənəvi dünyasının obrazlılıqla yoğrulmasında özünü doğruldur. Elə bilirom ki, "şair xalq" ifadəsinin tam mənası burada üzə çıxır: bu ifadələrin biri digərini heç də inkar etmir, əksinə, bu ifadə tərkibi məzmunca biri-birilə iç-içədir, burdakı şair ifadəsi xalq sözünü, xalq sözü də şair ifadəsinə tamamlamaqla, eyni zamanda bir-birlerinin epiteti kimi də çıxış edə bilirlər. Belə ki, şair xalq deyiləndə şair ifadəsi nə dərəcədə "xalq" ifadəsilə çulğası-bəhədət təşkil edirsə, - xalqın ruhən şair olduğunu ifadə edirən, o dərəcədə də həmin sənətkarların hər birini ayrı-ayrılıqlıda da, ümumilikdə də xalqının şairi (xalqının mənəvi-ruhi dünyasının eksetdiricisi olan şairlər) şeklinde də qavrayıb-anlamış olur. Başqa sözə, xalq öz dili-mənəvi zənginliyi özünün sənətkarına ilham verib ruhlandırığı (şairlik mənəsəbinə ucaltdığı) kimi, həmin şairlər də öz yaradıcılıq dühələri etibarilə xalqının ruhi-mənəvi dünyasının tərcüməni olaraq çıxış edirlər. Bax budur xalqımıza münçər olunan "şair xalq" ifadəsinin əsl mahiyyəti!

Bütün by deyilənlərdən çıxış etdiyə, "şair xalq" frazasi məna yükündə xalqımızın ruhən zəngin poetik təfəkkürə malik xalq olduğu aşkar görünür. Bəs xalqın bu bədii-poetik təfəkkürünü necə və harada görüb-sezmək olar? Əlbəttə, xalqın ruhunda! Bəs xalq ruhunun ifadəcisi nedir? Xalqın folkloru, zəngin mənəvi xəzinəsi onun ruhunun göstəricisidir. Deməli, zəngin bədii-poetik düşüncəyə əsaslanan folklorumuz xalqımızın ruhunun təyinədici faktorudur. Folklorumuzun mayası bədii təsir və ifadə vasitələri ilə yəogrulub-yapılmışdır. Azərbaycan folklorunu bədii-poetik ifadə vasitələrindən təcrid olunmuş şəkildə təsəvvürə gətirmək mümkünsüzdür. Daha dəqiq ifadə etsək, Azərbaycan folklorunun təyinədici xüsusiyyəti məhz onun metaforik düşüncə hadisəsi olmasında üzə çıxır. Bu mənada bu folklor nümunələrinin ana xəttində, əsas məzmununda bədii təfəkkür amili başlıca rol oynayır. Və bu üzdən də poetik-bədii təfəkkürün fəlsəfi dərinliklərinə girmədən, folklorumuzun poetik fəlsəfi fikir qapılarını aralayıb içəriyə girmədən bu xəzinənin nədən ibarət olduğunu anlaya biləməzsən. Hər sözündə bir dərin məna yatan xalqımız söz içinde söz saxlayıb; həmin sözün içinde gizlənmiş hikməti tapıb üzə çıxarmaq üçün adamdan "məcazi danişib, məcazi güləmək" fəhmi-bacarığı tələb olunur. Əks halda o folklor xəzinəsi hər tərəfdən tilsimləndə olmuş qalaça kimi öz sirli-sehirlə qapılarını üzünlə bağlı saxlayacaqdır. Bax bu səbəbdən də xalqımızın zəngin folkloru bədii-poetik təfəkkür, metaforik düşüncə üstündə qurulduğundan, bu amil əsas təyinədici faktor kimi xalqımızın ruhi-mənəvi dünyasının göstəricisi kimi dəyərləndirilmiş və "Azərbaycan xalqı şair xalqdır" deyimini formalaşdırılmışdır. Fikrimizin isbatı kimi konkret materiallara üz tutaq. "Dəməri isti-isti döyərlər". Hamiya tanış olan bu atalar sözünəm təmsalında xalqımızın söz içinde söz gizlədiyini izah edək.

Sözün üst qatında adı bir cümlə-adi bir fikir ifadə olunub: dəmirin (kürəden çıxan dəmirin) isti-isti döyülüb istənilən formaya salına biləcəyi ustaya (dəmirçiye) tövsiyə olunur. Fikrin (cümənin) altındakı qatında isə "söz içinde söz" (cümə içinde başqa cümlə - fikir) ehtiva olunduğu metaforik düşüncə qatından boy göstərir: "dəmir" sözü hərəfi anladımından çıxıb məcazi anlam (hərəkət) kəsb edir.

Bələ olduqda dəmir hər hansı bir iş məzmununu bildirir, "döyərlər" feli isə avtomatik "görərlər" felilə əvəz olunur. Yəni hər hansı bir işi isti-isti görərlər. "İsti-isti" ifadəsi də burada "tez, vaxtında - vədəsində, longitmədən" kimi mənalara uyğun gəlir.

Göründüyü kimi, cümlədəki hər üç (dörd) söz öz adı məzmunundakı söz qılafından çıxıb, metaforik məzmun kəsb etməklə, sosial əhəmiyyətli bir işin icrasının vacibliyi ideyasını aşılayır. Burada sözün metaforik ünsürlərindən baş çıxarmayan kəs çəşib qalar, bu zaman isə dəmirin döyülməsinin bu məsələyə - yəni işe ne dəxli var deyərək təccübə içinde donub qaldığının şahidi olarıq.

Yaxud da mən usaq vaxtlarında dəfələrə atamdan eşitdiyim "qanan qanmayana borcludur" kələminin mənasını o vaxtlar dərk etmədiyim kimi. Düşünərdim ki, atam niyə belə deyir, əksinə, qanmayan (başa düşməyən, nadan) qanan (arif) insana özünü borclu saymalıdır ki, nəyisə həyatda ona öyrədib başa salır. Lakin vaxt ötdükə, mən də dolduqca və həyat müşahidələrindən artıraqca baxıb gördüm ki, məsələ tamam başqa cür imiş. Bu məsələdə artıq insanların yaşayış fəaliyyət göstərdiyi canlı həyat meydanına nisbətdə deyilmiş dərin fikir yüksək-həyat mətləbinə eyham gizlənibmiş. Yəni qanan adam məhz həyatı qanib-anladığına görə qanmazın etdiyi nadan hərəkəti, qeyri-insani rəftarı başışlayıb, yola verməyi bacarmalıdır ki, həyat öz qaydasınca davam etsin, mənəvi dünyamız qananların, arıfların (ağsaqqal və ağbircəklərin) sayəsində mövcud olub yaşayır. Yoxsa ki, qanızın adəmin anormal hərəkətini başışlamasın, aralığa qan düşər, insanların normal, sakit yaşayış iqlimi pozular.

Bax beləcə, metaforik düşüncə işığının inikası kimi təzahür edən söz içinde söz vasitəsilə xalqımız həyatı müdrikəsinə anلامış mütəfəkkir kimi çıxış edir. Bu mütəfəkkir Azərbaycan xalqının özüdür, bu mütəfəkkir bədii sözü yüksəklərə qaldıran Azərbaycan xalqının dahi nümayəndələridir, o dəhlilərin simasında elə yenə Azərbaycan xalqının özüdür.

Xalqımız bu mütəfəkkir siması onun söz xəzinəsinin hamisində özünü göstərir. Məsələn, 1926-ci ildə "Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti" tərəfindən toplanmış "Bayatilar və manilər" toplusundan bir bayati üzərində dayanaq: "Mən aşiq bad apardı, Bad əkdim, bad apardı. Cəfa çəkdim, yar dutdum, Səfəsin vad apardı (səh.82).

İkinci misrada iki dəfə işlənən "bad" sözünün hər biri fərqli mənələr kəsb edir. Birinci "bad" artıq arxaikləşmiş, yaddan çıxıb tamamilə unudulmuş doğma sözümüz, ikincisi "bad" sözü isə farsca olub "küle" mənasındadır. "Bad əkdim" cümləsindəki "bad" - buta mənasındadır. Bad - arxa, sevgili arxada deməkdir. 3-cü misrada buna aydınlıq gəlir: "yar tutdum" - yar sevdim (bad əkdim - könlümdə bad əkdim), amma könlümdə əkdiyim bad xəzən küleyi olan "bad" - əlimdən alıb apardı. 4-cü misrada "bad" in antropoloji obrazı ("yad" - əgyar) açıqlanır: Yolunda cəfa çəkdiyim yarın (badın) səfasını yad-əgyar apardı, özgəsinə qismət oldu. Göründüyü kimi, bad-külək bura da yad-əqib təmsalında təşhisləndirilmişdir. Bu obrazlılığı duyub dərk etmədən